

Vergelijking als maatstaf: heerschappij in de vroegmoderne wereld

Oratie uitgesproken door

Prof.dr. Jeroen Duindam

bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar op het gebied van

Early Modern European History

aan de Universiteit Leiden

op vrijdag 6 mei 2011

Universiteit Leiden

Mijnheer de rector magnificus, zeer gewaardeerde aanwezigen, vrienden, familieleden en collega's

In 1655 begroette Lodewijk XIV zijn raadsheren in het parlement van Parijs met de woorden: 'l'État c'est moi'. Generaties studenten leerden dat in deze woorden de kern van het 'absolute koningschap' besloten lag. We weten echter al decennia dat het citaat een didactisch verzinsel is.¹ Andere momenten uit het leven van de Zonnekoning zijn minder geschikt als bewijs van grootheidswaan. Zo barstte de negenjarige Lodewijk tijdens zijn eerste publieke redevoering in huilen uit: hij was zijn tekst kwijt.² Onze blik op heersers in het verleden is verwrongen. Op de eerste plaats door de propaganda uit de tijd zelf, die koningen tot bovenmenselijke proporties opblies. Op de tweede plaats door geschiedschrijvers die de wording van hun eigen nationale staat dramatiseerden met gefabriceerde historische woorden en overtrokken oordelen. Ten slotte doordat velen sinds de Franse revolutie traditionele machtsvormen als vanzelfsprekend associëren met onderdrukking, terwijl zij misstanden in onze eigen tijd als ontsporingen opvatten. In de afgelopen decennia bestudeerde ik de leefomgeving van heersers in vroegmodern Europa, maar ook in Azië en Afrika. Ik betrad hun wereld aanvankelijk met argwaan, als kritisch kleinkind van de Franse revolutie.³ Met verbazing ontdekte ik achter de façade van almacht vooral het onvermogen van heersers.

De historicus Marc Bloch sprak in 1928 over het 'besef van anders-zijn', als een 'noodzakelijke voorwaarde voor elk zinnig begrip van het verleden'. Het leren kennen van andere samenlevingen geeft een 'mentale prikkel' die de overtuigingen en praktijken van het heden minder vanzelfsprekend maakt.⁴ Het accommoderen van ons historische gezichtsvermogen vormt op den duur een bepalende kwaliteit, die sterker wordt naarmate de verschillen tussen onze eigen omgeving en het onderwerp van studie groter zijn. Dat proces vormt een belangrijke inspiratiebron voor de geschiedbeoefening die ik als mijn voorbeeld zie. De studie van machtscentra in de vroegmoderne wereld zaaide bij mij twijfel over gangbare contrasten tussen Europese landen onderling, tussen Europa en andere delen van

de wereld, en zelfs tussen het heden en de premoderne periode. In de komende drie kwartier wil ik u deelgenoot maken van deze twijfel. Opgelegde contrasten tussen politieke stelsels kunnen alleen door systematische vergelijking worden getoetst. Vergelijking creëert een maatstaf die eenzijdige reputaties en overtrokken ideologische tegenstellingen corrigeert. Toch is het moeilijk een vorm van vergelijking te vinden die enerzijds het fundament van historisch bronnenonderzoek handhaaft, maar anderzijds de globale dimensie zoekt die past bij onze moderne wereld. Welke obstakels blokkeren een dergelijke benadering? Hoe kan zij in de praktijk worden gebracht?

1. Het heden als struikelblok

Tegenover de fascinatie voor het verleden als een ver land staat de moderne leefwereld als inspiratiebron. Niemand ontkomt aan de kracht van het heden. De geschiedschrijving wordt voortdurend door contemporaine vraagstukken gestuurd. In de jaren negentig leidde de ineenstorting van Joegoslavië tot belangstelling voor eerdere multi-etnische rijken. Het uitzonderlijke machtsmonopolie van de Verenigde Staten na het einde van de Koude Oorlog lokte vergelijkingen uit met imperia in het verleden. In de slagschaduw van 9/11 trekken godsdiensoorlogen de aandacht. Is het toeval dat historici steeds vaker ecologische rampen in een grijs verleden onderzoeken?

De inspiratie vanuit het heden zorgt ervoor dat contemporaine geschiedenis in aantallen studenten en publicaties andere perioden voorbij streeft. Het overwicht van contemporaine geschiedenis brengt het risico dat eerdere perioden als aanloop naar een vast eindpunt worden gezien. De premoderne geschiedenis wordt dan gereduceerd tot een flets decor waartegen geleidelijk de frisse contouren van de moderne tijd zichtbaar worden. Iets dergelijks geldt voor mijn onderzoeksthema. De basis van politiek gezag is in de laatste eeuwen opnieuw gedefinieerd in termen van volkssoevereiniteit, rechtsgelijkheid en democratie. Figuren in het machtscentrum ontlenen hun positie niet meer aan afstamming, maar aan verkiezing; zij staan bloot aan systematische beperkingen en controle. Tegelijkertijd is de feitelijke macht van de moderne

staat over zijn burgers enorm veel groter geworden: Sarkozy is meer *big brother* dan Lodewijk XIV ooit kón zijn. De on-scherpe en ideologisch gekleurde waarneming van deze twee uiteenlopende processen heeft geleid tot een vertekend begrip van heerschappij in het verleden. Een opgeblazen weergave van traditionele dynastieke macht vormt het onappetijtelijke contrapunt van moderne verworvenheden. Films en romans portretteren machthebbers uit de periode voor de Franse revolutie als zodanig lichtvaardig en platvloers dat de kijker of lezer snakt naar een radicale afstraffing. Zo wordt Marie Antoinette nog vaak ten tonele gevoerd met de verzuchting dat het hongerige volk dan maar brioche moest eten - weer zo'n fantasie uitspraak.⁵

Mij interesseert nu juist niet het geforceerde contrast tussen heden en verleden, maar de vraag naar de continuïteit achter het ideologische verschil. Dynastieke heersers werden begrensd en gemotiveerd door moreel-religieuze kaders. Nominaal stond net als in de moderne politieke cultuur het gemene beste voorop - al kwam daarvan in de praktijk vaak niets terecht. In elke periode bestaat een spanningsveld tussen het moreel mandaat van leiders en hun dagelijkse politieke handelen. Op gezette tijden worden de samenbindende elementen in de politieke cultuur in plechtige rituelen bevestigd; op andere momenten gaat het vooral om de knikkers. Terugkijkend naar het verleden is het gemakkelijk elementen van politiek handelen als loze uiterlijkheden aan te merken.⁶ Waartoe diende toch dat ceremonieel, dat voor de tijdgenoot allesbepalend leek te zijn? Het was een 'spel' in de zin van Johan Huizinga's *Homo Ludens*, een ernstig spel met regels en voorwaarden gebaseerd op de hiërarchische opvatting van de samenleving. Deze vanzelfsprekende basis viel geleidelijk weg in de achttiende eeuw. Maar: elk politiek stelsel van de Franse revolutie tot en met het heden kende weer allerlei praktijken die op afstand als een 'spel zonder inhoud' vallen af te doen. Tegelijkertijd blijft dat spel voor de betrokkenen heilig en bloedserieus - we geloven erin. De verkiezingen en verkiezingstournees van het democratisch stelsel, de zorgvuldig geësceneerde media-activiteiten; zij roepen onwillekeurig de herinnering op aan processies,

kroningen, en andere publieke manifestaties van heersers uit het verleden. Via dergelijke uiterlijke vormen wordt legitimiteit verkregen en getoond. Kenmerkend is dat deze activiteiten het hart van de politieke cultuur vormen, terwijl ze op andere momenten met een korreltje zout genomen kunnen worden. Er is een markant verschil tussen gedrag in de schijnwerpers en pragmatisch politiek handelen.⁷

Dat kan ook niet anders. Politieke centra zijn plaatsen van herverdeling: middelen die onttrokken zijn aan de samenleving worden hier opnieuw verdeeld. Dat proces is in het heden controleerbaarder geworden, maar de concentratie van middelen in het centrum is groter dan ooit. Ook de meest egalitaire stelsels creëren elites.⁸ Regeringen bevoorrechten sommige groepen en benadelen anderen. Lobbyisten proberen hun deel van de koek te vergroten. Kruiwagens, aanbevelingen en cadeautjes speelden in het ancien régime een nauwelijks verholde rol. Ontluisterende ervaringen hebben ons geleerd dat dergelijke praktijken ook een onderdeel vormen van de moderne politiek, zelfs in landen die laag op de internationale corruptieranglijsten staan.⁹ De grenzen van het officieel geoorloofde zijn daar verschoven, de norm is strenger geworden en de bestraffing na onthulling waarschijnlijker. Daarmee is een deel van de praktijk verdwenen en een ander deel ondergronds gegaan. Tussenpersonen die zich laten belonen voor hun diensten in het grijze circuit rondom besluitvorming vallen waar te nemen in alle mij bekende politieke stelsels. Ze vervullen klaarblijkelijk een noodzakelijke functie, of ze komen voort uit een constante in het menselijk handelen.

Een markant verschil is ongetwijfeld de toonzetting van besluitvorming. Terwijl vroegmoderne bestuurders spraken in termen van het herstel van een gouden tijd van rust en orde, zoeken hun moderne collega's vooral innovatie en creativiteit. In substantie scheelt dat weinig, omdat onder de vlag van traditie veel op de helling is gezet, terwijl innovatie vaak oude wijn in nieuwe zakken verpakt. 'Muddling through' is een gangbare praktijk in heden en verleden: het eindeloos aanrommelen met *ad hoc* maatregelen binnen smalle marges bepaald door gevestigde belangen. Onmiskenbaar en essentieel

is het gegeven dat onze regeerders ter verantwoording kunnen worden geroepen - geblunder kan worden afgestraft, knoeiers kunnen worden heengezonden. Onderzoek uit de laatste decennia suggereert dat ook in eerdere historische perioden vormen van participatie en instemming belangrijk waren voor gezagsdragers,¹⁰ maar het is duidelijk dat leiders niet zomaar opzij konden worden gezet.

Ik volsta met deze korte aanduiding. Vormen van machtsuitoefening in heden en verleden zijn volstrekt verschillend als we ze vanuit de *ideologie* bekijken; het zwart-wit contrast verschuift naar grijs tinten als we de *praktijk* van machtsuitoefening bestuderen. Rondom machtscentra ontstaan klaarlijk vergelijkbare gedragspatronen. Willen we de tegenstellingen en continuïteiten tussen moderne en premoderne politieke stelsels scherper in beeld krijgen, dan zullen we afstand moeten nemen van de ideologische bagage van het heden. Door onszelf te *ontburgen* kunnen wij veel leren over heden én verleden.

2. Europese geschiedenis als de optelling van nationale reputaties

Niet alleen de eigen tijd domineert, ook de eigen omgeving. De grootste groep die liefhebbert in de geschiedenis bestudeert het eigen voorgeslacht of de eigen regio. De historische wetenschap zelf wordt in sterke mate bepaald door moderne nationale grenzen. Nederland torent binnen de Nederlandse geschiedbeoefening hoog uit boven alle andere gebieden. Nationale agenda's bepaalden vanaf het begin de academische geschiedwetenschap. Na een periode van groeiende afstand lijkt in onze tijd van globalisering de behoefte aan nationale nestwarmte juist weer te groeien.¹¹

De laatste decennia horen we zorgelijke geluiden over de Nederlandse identiteit, de Nederlander is een zeldzame diersoort die wordt bedreigd door Europese samenwerking, immigratie en globalisering. Tegelijkertijd was er discussie over het tekort aan historische kennis op scholen, in de politiek en in de samenleving. Geleerden en didactici maakten een lijst met gezichtsbepalende namen en gebeurtenissen, een historische canon van de geschiedenis. Ongetwijfeld is kennis van

de eigen geschiedenis noodzakelijk, maar zij is zeker niet voldoende. Identiteit verkrijgt pas contouren door de vergelijking met de geschiedenis van andere gebieden. De brede oriëntatie die daarvoor noodzakelijk is, heeft zich binnen de Nederlandse geschiedwetenschap niet goed ontwikkeld.

Zeker, geschiedenisstudenten van Groningen tot Leiden krijgen kritiek op de nationale verbeelding met de paplepel ingegoten. Bijna alle trotse clichés uit de Vaderlandse Geschiedenis zijn in het vuilnisvat verdwenen. Talrijke Nederlandse historici vertonen een uitgesproken internationale oriëntatie: zij lezen hun talen, reizen de wereld rond en publiceren buiten de grenzen. Er blijft echter één in het oog springende beperking. De overgrote meerderheid van historici gespecialiseerd in de periode vanaf de late middeleeuwen kiest het Nederlandse verleden als vanzelfsprekend uitgangspunt.¹² Het aantal onderzoekers dat zich *niet* primair richt op de Noord-Nederlandse geschiedenis is zorgwekkend klein. Duitsland is door de ervaringen van de twintigste eeuw vrijwel weggepoetst uit de geschiedenis van de Republiek. Zelfs de zustergebieden in de Zuidelijke Nederlanden kregen tot voor kort nauwelijks aandacht. Spanje bleef als de 'afgezworen overheerser' enigszins zichtbaar, maar voor Frankrijk en Engeland valt de rekening een stuk slechter uit. Aandacht voor de Nederlandse expansie zette de koloniën en de wereldgeschiedenis op de kaart, maar ook hier overheerste lang de Nederlandse invalshoek. Er is voor de vroegmoderne periode geen internationaal spectrum van onderzoek ontstaan waartegen de specifieke Nederlandse situatie kan worden afgezet. Daarmee mist de Nederlandse geschiedwetenschap een dynamiek die vooral in Engeland en de Verenigde Staten beter is ontwikkeld.

Historici die zich bezighouden met taalgebieden waarin zij niet zijn opgegroeid, maken voortdurend impliciet vergelijkingen. Zij doen een groter beroep op hun historische accommodatievermogen. Het is daarom begrijpelijk dat juist dergelijke 'buitenstaanders' met inzichten komen die vooruitlopen op de agenda's van nationale historici. De Brit Geoffrey Parker keek vanuit Spaanse bronnen naar de Nederlanden en vernieuwde daarmee de geschiedenis van de Nederlandse Opstand.¹³ Een handjevol Britse en Amerikaanse historici zette

na 1980 de geschiedenis van Oostenrijk en Frankrijk op haar kop.¹⁴ Zij trokken het beeld van de ‘absolute’ Zonnekoning van zijn sokkel. Achter de trotse façade van Versailles bleek een koning schuil te gaan die gehoorzaamheid verkreeg door allerlei belangrijke ambten en voorrechten te verdelen. Lodewijk XIV versterkte daarmee niet alleen zijn eigen positie, maar ook die van zijn adellijke kopstukken. Zij vormden tot de revolutie van 1789 een bastion in het hart van de Franse monarchie. Een omgekeerde herwaardering deed zich voor bij Lodewijks tijdgenoot en rivaal keizer Leopold I, vaak geportretteerd als een besluiteloze zwakkeling, die zich liet ringeloren door zijn eigen hoge edelen in Wenen, door Duitse vorsten in het rijk, door de Turken die bijna Wenen veroverden - en bovenal door Lodewijk XIV. Een imponerende studie van de Britse historicus Robert Evans startte een ingrijpende verschuiving in de opvattingen over de Habsburgse monarchie. Evans wees juist op de flexibiliteit van het stelsel dat na de godsdienstoorlogen rond de Habsburgers ontstond. Trouw aan dynastie en katholicisme vormde de basis voor een samenspel waarin het zuinige machtscentrum in Wenen meestal zonder grote botsingen veel gedaan kreeg van de regionale elites.

Zodra we de oordelen van de nationale geschiedenis terzijde schuiven, zien we achter de tegengestelde reputaties van Lodewijk en Leopold een vergelijkbaar proces: groei van de vorstelijke macht ging samen met de consolidatie van adellijke elites. Terwijl Franse historici lang vasthielden aan hun klassieke beeld van de *grand siècle*, grepen Oostenrijkse, Duitse, Tsjechische en Hongaarse historici het werk van Evans direct aan.¹⁵ Hun snelle respons zal vergemakkelijkt zijn door het feit dat Evans geen hoogtepunt uit het nationale verleden relateerde, maar een onderbelicht gebied opwaardeerde.

Ik concludeer dat Nederlandse historici een kans missen door zich vooral op hun eigen verleden te richten. Zij geven daarmee collectief een belangrijk instrument uit handen. Het eigen verleden kan zichzelf niet de maat nemen. Een evenwichtige en dynamische politieke geschiedenis bestaat daarom bij de gratie van historici die zich *uitburgeren*, die gebieden bestuderen waarin zij *niet* zijn opgegroeid.

3. Van knelpunten naar oplossingen: vergelijking

De buitenstaander mag dan vaak met een *eye-opener* komen, zijn vergelijking blijft meestal impliciet en intuïtief. Systematische vergelijking is een volgende stap; zij creëert een raamwerk waartegen de kennis over nationale geschiedenis kan worden afgezet. Voor bevolkingsaantallen, handelsstromen en prijsniveaus bestaan dergelijke gegevens. Systematische vergelijking is effectief, zo weet ook de bewuste consument die tegenwoordig geen apparaat koopt zonder via websites als *kieskeurig* prijzen en specificaties te vergelijken. Kan de politieke geschiedenis een dergelijk instrumentarium ontwikkelen?

Op het terrein van de vergelijkende politieke geschiedenis bestaat vanaf Machiavelli en Montesquieu een rijke traditie.¹⁶ Rond 1900 wist de socioloog Max Weber een overdonderende hoeveelheid kennis uit de wereldgeschiedenis te ordenen in een systematische typologie van macht. Norbert Elias bood enkele decennia later met zijn studie naar de ‘hofsamenleving’ een modelmatige uitwerking van één element uit Webers typologie. De Franse historicus Marc Bloch, ik citeerde hem vandaag al eerder, bewees het potentieel van de vergelijking in praktische studies én beschouwende teksten.¹⁷ In dezelfde periode wist Johan Huizinga met zijn brede oeuvre een brug te slaan tussen Europa en Azië; ook hij droeg in verschillende werken bij aan een beter begrip van de adellijk-dynastieke leefwereld.

Na de tweede wereldoorlog verdween het thema van dynastieke macht naar de achtergrond. Het élan van de Europese beweging leidde bovendien nauwelijks tot de grenzeloze geschiedschrijving waartoe bijvoorbeeld de letterkundige Hendrik Brugmans hoopvol opriep.¹⁸ De oogst bleef ronduit pover totdat Charles Tilly met een vervolg kwam op de historische sociologie van Max Weber. Tilly imponeerde met een reeks belangrijke brede studies over de staat in Europa; in 1984 wijdde hij bovendien een boek aan de methode van de vergelijking. Andere grote figuren op het grensvlak van geschiedenis en sociologie publiceerden werken waarin zij thema's als revolutie of de vorming van staten en sociale elites vergelijkend-analytisch presenteerden.¹⁹ Tilly en zijn collega's gaven een belangrijke impuls aan de geschiedschrijving, maar zij leunden te vaak op

verouderde literatuur. Daarmee verlengden zij ongewild de academische houdbaarheidsdatum van traditionele nationale reputaties.

In 1991 wijdde John Elliott zijn openingsrede als *Regius Professor* in Oxford aan de vergelijking. Hij concludeerde daarin spijtig dat de nationale geschiedenis in hoge mate bepalend was gebleven. Elliott wees op de brede aanwezigheid van kennis over niet-Britse geschiedenis in Oxford. Hij stelde eveneens vast dat deze oriëntatie onder druk stond door de inkrimpende beheersing van vreemde talen onder studenten en onderzoekers.²⁰ Ook Wim Blockmans liet zich recent in zijn afscheidsrede in deze ruimte kritisch uit over de hardnekkige concentratie op nationale staten. Vergelijking, kortom, wordt vaak bezongen en verdedigd, maar blijkt op het terrein van de politieke geschiedenis niet gemakkelijk in de praktijk te brengen.

Als we met Elliott en Blockmans de wenselijkheid van vergelijking erkennen, blijven er nog allerlei lastige vragen over. Wat zijn de logische uitgangspunten van vergelijking, en hoe breed willen we onze horizon uitrekken? Elliott zelf schreef een gerichte studie over twee minister-favorieten in zeventiende-eeuws Frankrijk en Spanje, maar later een brede vergelijking van Brits en Spaans Amerika.²¹ Hij schreef deze werken op basis van literatuur én primaire bronnen. Daarmee onderscheidt hij zich van andere vergelijkende historici die meestal op secundaire literatuur steunen, ofwel archiefkennis over één gebied verbinden met literatuuronderzoek over andere gebieden - de asymmetrische vergelijking.

Mijn onderzoek naar de dynastieke hoven in Wenen en Versailles van de zestiende tot de achttiende eeuw was gebaseerd op het principe van gelijkwaardig of symmetrisch bronnenonderzoek. Gedurende dat onderzoek bood het pendelen tussen het materiaal in Frankrijk en Oostenrijk een belangrijke toegevoegde waarde. De wisselwerking van de verschillende archiefcollecties suggereerde *hoe* ik moest zoeken en maakte duidelijk *welk type* documenten boven water zou moeten komen. Daarnaast toonde de parallelle studie van allerlei archiefreksen verschillen die pas in onderlinge vergelijking relevant bleken. Door de inhoud, vormgeving en toonzetting

naast elkaar te leggen bleek bijvoorbeeld onmiskenbaar niet alleen het contrast tussen de ‘arbeidsvoorwaarden’ aan de hoven in Wenen en Versailles, maar ook het uiteenlopende karakter van de besluitvorming. De vergelijking ging met mij op de loop: mijn onderzoeksresultaten gingen onbedoeld en onverwacht een stuk verder dan mijn aanvankelijke hypothesen. Een als zwakkeling getypeerde keizer bleek méér machtsmiddelen tegenover zijn hoge edelen te hebben dan de ‘Zonnekoning’ - die niettemin als temmer van zijn adellijke elites te boek stond. Labels als ‘zwak’ en ‘sterk’, zo blijkt, kunnen alleen door vergelijking worden losgemaakt uit de context van de nationale geschiedenis.²² Pas door vergelijking ontstaat een objectiverende maatstaf.

4. Een vergelijking van dynastieke centra in Europa en Azië

Is vergelijking op symmetrische grondslag mogelijk buiten de Europese context? Gangbaar is zij zeker niet. Onderzoek dat zowel Europa als Azië omvat is de laatste jaren sterk gericht geweest op *transfer*, op raakvlakken tussen continenten van de zijderoute tot en met de vogelgriep.²³ Daarnaast is er vanuit de economische en politieke geschiedenis veel aandacht besteed aan de vraag waarom Europa tot centrum van de moderne wereld is uitgegroeid.²⁴ Waardoor veranderde Europa van Dorpstraat in Kalverstraat? Het thema van de ‘rise of the West’ heeft ertoe geleid dat onderzoekers in Europa zochten naar verklaringen voor succes, terwijl zij in Azië vooral naar redenen voor stagnatie speurden. Een dergelijk uitgangspunt maakt evenwichtige vergelijking heel moeilijk. Reacties waarin juist de dynamiek van China werd benadrukt, bleven vastzitten in hetzelfde stramien, ook al trokken zij omgekeerde conclusies.

De manier waarop *machthebbers* in Azië traditioneel vanuit Europa werden waargenomen, sluit precies aan bij de opvatting van het Oosten als een diep maar stilstaand water.²⁵ Oosterse despoten, omringd door een cordon van eunuchen en concubines, bleven blind voor de snelle ontwikkelingen elders in de wereld. Paleisintriges zetten nieuwe heersers op de troon, maar lieten de politieke constellatie ongewijzigd. Onderzoek naar Europese én Aziatische machtscentra heeft deze voorstel-

ling van twee kanten ondermijnd. Enerzijds tonen studies over hof en staat in Europa de doorlopende betekenis van de kring adellijke bedienden en adviseurs rond heersers; anderzijds is de relatieve kracht en ordening van bestuurlijke stelsels in Azië onderstreept. Waarin lagen dan de bepalende verschillen tussen Europese en Aziatische ‘palace politics’? Alleen vergelijkend onderzoek kan deze vraag adequaat beantwoorden.

Dynastieke macht is een vrijwel universeel verschijnsel in de wereldgeschiedenis. Dat valt te verklaren doordat verwantschap en hiërarchie grondprincipes vormen van de meeste premoderne samenlevingen. Personen die macht, rijkdom en aanzien verwierven, probeerden hun positie over te brengen op hun nageslacht. Families groeiden uit tot dynastieën met erfelijke status, gevestigd in paleizen en omringd door bedienden. Schaalverschillen zijn enorm - zet een Nederlandse stadhouder eens naast de Chinese keizer, of Versailles naast het onderkomen van een Afrikaans stamhoofd. Achter alle verschillen in aankleding en uiterlijk valt echter een vormvaste catalogus van spanningen te vinden die in vrijwel alle dynastieke centra terugkeert. Deze spanningsvelden maken een gericht vergelijkend onderzoek mogelijk.²⁶

Een eerste spanningsveld ligt rond de heerser als persoon. Een mens van vlees en bloed, niet primair geselecteerd op bijzondere kwaliteiten, krijgt een opgeblazen positie toebedeeld. Anders dan de meeste moderne leiders, die in de kracht van hun leven naar voren komen, dragen dynastieke heersers hun rol vaak reeds als kind of nog als bejaarde. Hun levenscyclus wordt daardoor een belangrijk gegeven. U zag misschien ooit de film ‘The Last Emperor’ van Bernardo Bertolucci, die de moeizame entree van de laatste Qing keizer als jongetje in de Verboden Stad weergeeft. Egodocumenten rond andere troonopvolgers laten soortgelijke spanningen zien. In 1607 noteerde de lijfarts van de toen vijfjarige *dauphin*, de Franse troonopvolger, dat zijn pupil zich fel verzette tegen het oude christelijke ritueel van de voetenwassing - pas na veel druk was hij bereid voeten van kinderen te wassen, maar zelfs toen wilde hij dat tegen de gewoonte in alleen bij jonge meisjes doen. Een tiental jaren later verzette dezelfde jongeling, inmiddels regerend als

Lodewijk XIII, zich tegen de rituele handoplegging van zieken, het ‘toucher du roi’ - wisten de heren dan niet dat deze ziekten besmettelijk konden zijn, zo vroeg hij zich af. Hij was immers geen koning van een kartonnen kaartspel, maar een mens van vlees en bloed!²⁷ Kinderen werden tegen wil en dank gemodelleerd tot heerser. Aan het andere uiterste van de levenscyclus staan aftakelende ouderen die zich nauwelijks meer in hun rol konden handhaven, terwijl ze door hun opvolgers in de nek werden geademd. De Chinese Kangxi Keizer, tijdgenoot van Lodewijk XIV, verzuchtte dat hij zijn tranen moest onderdrukken als een oude ambtsdrager zijn ontslag aanvraagde. De vreugde om nog enkele jaren in vrijheid met zijn kleinkinderen te verkeren was hem niet gegeven, ondanks een opeenstapeling van lichamelijke gebreken.²⁸

Heersers kregen door hun omgeving een normatieve spiegel voorgehouden. Het genre van de vorstenspiegel leent zich bij uitstek voor een vergelijking: welke heersersdeugden verwachtte het publiek in verschillende delen van de wereld? Een ding is duidelijk: slechts een enkeling voldeed aan het stereotype van de ideale heerser. Anderen meden hun taken, of bezweken voor verleidingen. Daarmee openden ze de weg voor de macht van groepen in hun omgeving. Verwanten en persoonlijke bedienden konden profiteren van de kwetsbaarheid van de heerser. Niet zonder reden vergeleek de antropoloog Clifford Geertz de rituele heerser met de koning van het schaakspel: alles draait om hem, maar zelf kan hij niet veel beginnen.²⁹ Vooral verwanten waren gevaarlijke rivalen, omdat zij deelden in de dynastieke legitimiteit van de heerser. Spanningen met ongeduldige troonopvolgers zijn in de gehele wereldgeschiedenis terug te vinden. De Britse antropoloog Jack Goody bracht verschillende varianten van het probleem van ‘succession to high office’ in beeld: zijn werk heeft onder osmanisten en sinologen navolging gevonden, maar de vergelijking is tot op heden nagenoeg uitgebleven.³⁰

Een tweede spanningsveld ligt in de rivaliteiten tussen geleidingen van dienaren rond de heerser. Twee verschillende taken deden zich in elke dynastieke omgeving voor: enerzijds de persoonlijke bediening van de heerser, anderzijds het bestuur over diens gebieden.³¹ Dienaren hebben per definitie toegang

tot de vorst, bestuurders niet altijd, ook al hebben zij soms een hogere status. In Europa liepen de domeinen van bestuur en persoonlijke bediening tot het einde van het ancien régime door elkaar. Hoge edelen speelden een hoofdrol in de bediening van de vorst; zij voelden zich bovendien lange tijd superieur aan de pennenlikkers in het bestuur. Aan het Osmaanse én het Chinese hof bestond een veel strakkere scheiding, die ook in de paleisarchitectuur zichtbaar was.³² Hoge bestuurders werden niet zomaar toegelaten tot de heerser; zij hadden daarom bedenkingen over de groepen die actief waren in deze besloten kring. Geleerde Chinese ambtsdragers namen revanche door concubines en eunuchen zwart te maken of weg te schrijven uit hun officiële dynastieke geschiedschrijving.³³ Historici volgden lange tijd het perspectief van de boze buitengesloten door de macht van vrouwen en bedienden af te doen als een incident veroorzaakt door de zwakte van een mannelijke heerser. Recentere studies onderstrepen de structurele positie van vrouwen en bedienden in het hart van de macht, in Europa en Azië.³⁴

De topografie van macht rondom de heerser begint in het hart van het paleis, maar omvat vervolgens alle groepen in het dynastieke centrum. De vergelijking van deze groepen kan zich richten op hun herkomst, recrutering, status, functies, en plaats in het paleis. Een vergelijking van machtsvormen in Azië en Europa kan echter niet tot het paleis beperkt blijven. Hoe strekte de macht van de heerser zich uit over de hoofdstad, over het kerngebied van zijn rijk en over de verder liggende provincies? *Het derde spanningsveld betreft de vraag hoe relaties met gebieden onder het gezag van de heerser gestalte kregen.* Kenmerkend voor machtsuitoefening in deze periode is de relatieve zwakte van het bestuurlijke apparaat. Een groot paleis kon het waterhoofd zijn van een lichaam dat zich nauwelijks tot in de marges van het rijk uitstrekte; een handjevol agenten van het centrale gezag moest zich verstaan met talrijke gevestigde elites.³⁵ Grote afstanden en moeizame communicatie leidden ertoe dat agenten van de heerser al snel hun eigen familiebelang gingen najagen, ook als dat op gespannen voet stond met de belangen van hun broodheer.³⁶ Via welke praktische middelen probeerden heersers en hun adviseurs vat te houden

op hun agenten? Voor dit universele probleem werden steeds nieuwe regels bedacht: rondreizende controleurs, kortlopende opdrachten of benoemingen in gebieden waaruit de ambtsdrager zelf niet afkomstig was. Dergelijke oplossingen zien we van de Karolingische periode tot Frankrijk in de zeventiende eeuw, maar ook in het klassieke Osmaanse bestel, en bovenal in de veel oudere tradities van het Chinese bestuursstelsel. De verschillende oplossingen van dit kernprobleem smeken om een systematische vergelijking.³⁷

Er was in het centrum veel te verdelen: ambten en middelen, maar ook rechtvaardigheid en eer. Naast bestuur en belangenbehartiging trok de jaarlijkse kalender van feestelijke en plechtige rituelen bezoekers naar het centrum. De optelling van bilaterale connecties met het dynastieke hart creëerde een unieke ontmoetingsplaats voor regionale elites die verder geen direct contact met elkaar onderhielden. Zo kon het centrum uitgroeien tot een ruilbeurs, een modeshow en een huwelijksbureau. Elites konden elementen van de overkoepelende hofcultuur, zoals titels, kleding of taal overnemen; in hun eigen gebieden versterkten zij daarmee hun status, terwijl ze tegelijkertijd bijdroegen aan een gezamenlijke culturele oriëntatie op het centrum. Ook het centrum ging op stap. Franse koningen begonnen hun regering met een bescheiden ronde van Gallië.³⁸ Jacht en veldtochten zorgden in alle dynastieke rijken voor beweging en connecties. Rondreizen, het zien en gezien worden, was een belangrijk middel van de dynastie in het bewaren van contact met afgelegen regio's. Een dynastiek centrum was, evenzeer als onze huidige vertegenwoordigende instellingen, onderdeel van de legitimering van macht. Het kon bijdragen aan de culturele inkapseling en pacificatie van gebieden. Zeker niet alle dynastieke centra vervulden echter een dergelijke rol; een hof dat als centrum van verspillen en valsheid werd waargenomen kon tot splijtzwam in de samenleving worden.

Langs deze terugkerende lijnen valt een systematische vergelijking op te zetten, waarmee niet alleen de uiteenlopende praktijken en reputaties van machtscentra en machthebbers in Europa en Azië in beeld kunnen worden gebracht, maar waarmee we ook inzicht kunnen verwerven in de kernvraag van

alle politieke stelsels: waarom - en tot welk punt - zijn groepen bereid het gezag van hun regeerders als legitiem te accepteren?

Binnen de kaders van de Europese geschiedenis en taalgebieden kan een individuele onderzoeker door een precieze thematische afbakening vergelijkend onderzoek doen op basis van primaire bronnen. Dat is niet meer mogelijk in een vergelijking van Europa en Azië. Intelligente Europese waarnemers zoals jezuïeten, diplomaten, en kooplieden hebben talrijke beschrijvingen nagelaten. Zodra we aan hun perspectief voorbij willen gaan, en dat is onontkoombaar, botsen we op een taalbarrière. Specialistische kennis van talen is nodig, gespreid over een groot aantal gebieden. Die constatering bracht mij in nauw overleg met een aantal collega's tot het schrijven van een ambitieus onderzoeksvoorstel. Ik bevind mij in de gelukkige situatie dat NWO, de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, dit onderzoeksvoorstel heeft geaccepteerd. We kunnen brede vergelijking en nauwgezet bronnenonderzoek combineren door onderzoekers bijeen te brengen die gezamenlijk een solide achtergrond in Europese en Aziatische talen hebben. Intensief contact tussen deze acht onderzoekers en hun begeleiders kan de vergelijkende dynamiek genereren die we nastreven. Onze periode van onderzoek loopt van de veertiende tot de negentiende eeuw, we doorbreken de Europees geïnspireerde periodegrens tussen Middeleeuwen en Nieuwe Tijd, maar richten ons niet op de doorbraak van Europa.³⁹

Ons project geeft één voorbeeld van een globale thematisch-vergelijkende benadering die het contact met bronnen en talen behoudt. Andere instituties en thema's kunnen op een soortgelijke manier worden benaderd: dorpen en steden, gilden en gerechtshoven - of migratie, een thema dat hier in Leiden door een groep onderzoekers wordt bestudeerd. Ook voor dergelijke thema's zal een combinatie van allerlei disciplines binnen en buiten de geesteswetenschappen nodig zijn. Door aan te knopen bij kennis in geschiedenis, kunstgeschiedenis, regiostudies, talen, en sociale wetenschappen, en door letterlijk aan te kloppen bij tal van collega's en instellingen in het land, hopen we met dit project gangbare barrières te doorbreken. Of dat lukt, zullen we pas over een aantal jaren kunnen vaststellen.

Tot besluit en dankwoorden

Ik kom tot een afronding. In het afgelopen uur stelde ik u voor het vak geschiedenis via ontburgeren, uitburgeren en systematische vergelijking een stevige impuls te geven. Ik bevind mij daartoe op een uitgelezen plaats. Het breed georiënteerde Instituut voor Geschiedenis in Leiden is ondergebracht in één huis met het Leidse Instituut voor Areastudies. De faculteit geesteswetenschappen in Leiden heeft wat betreft de studie van buiten-Europese gebieden en talen een in Nederland ongeëvenaarde positie. Mijn leerstoel draagt de naam Algemene Geschiedenis: een opdracht die mij zeer ter harte gaat. Daarnaast staat de leerstoel Vaderlandse Geschiedenis. Achter deze klassiek aandoende term schuilen collega's die zich sterk hebben gemaakt voor verbreding en vergelijking van de Nederlandse geschiedenis: Henk te Velde en Judith Pollmann. Het vooruitzicht om met hen te kunnen samenwerken was een extra reden voor mijn overstap naar Leiden.

Binnen de sectie Algemene Geschiedenis kan ik voortborduren op de inspanningen van mijn voorgangster Nicolette Mout, al zal ik haar positie als alomanezige *grande dame* van het instituut onmogelijk kunnen overnemen. Jos Gommans was al een inspirerend contact voordat hij hier in Leiden mijn directe collega werd; nu zitten we bovendien samen in het NWO-project. Dit jaar heb ik nog mogen profiteren van de aanwezigheid van Leonard Blussé die met zijn uitbundige geleerdheid een inspirerend voorbeeld geeft van het overstijgen van vak- en taalgrenzen. De sectie als geheel heeft een dekking van Rusland tot Spanje en Ierland; van China, Japan en India tot de Verenigde Staten. De groep collega's die ik in Leiden aantrof, bezorgde mij bovendien een zeer comfortabele landing. Mijn wekelijkse lunchgenoten en de kleine maar onvolprezen groep van vroegmodernisten binnen de sectie maken het verblijf aan dit instituut ronduit aangenaam.

Voordat ik de sprong naar Leiden maakte, was ik twee jaar verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. Collega's uit Groningen zijn hier vandaag aanwezig en ik wil ze uitdrukkelijk bedanken voor een zeer stimulerende en vriendschappelijke periode. Mijn overstap werd zeker niet ingegeven door een

tekort aan menselijk of geleerd kapitaal in het noorden, maar door het thematische potentieel rond mijn onderzoeksgebied hier in Leiden. Mijn samenwerking met de sectie vroegmodern, in het bijzonder met Joop Koopmans, was een groot genoegen, evenals het contact met mijn medehoogleraren binnen en buiten het afdelingsbestuur.

Ik kan het niet ontkennen: Utrecht is mijn academische bakermat. Daar heb ik het vak geleerd, en ben ik ongemerkt van student in docent veranderd. Aan mijn werkplezier in Utrecht hebben zoveel collega's bijgedragen dat ik ze ik hier niet eens probeer te noemen. Onder de vroegmodernisten behoorden daartoe zeker Wijnand Mijnhardt en Maarten Prak. Niet zonder reden werd ik in mijn studietijd in Utrecht gerekend onder de leerlingen van Johan Aalbers - Johan heeft als belezen geleerde, bevlogen docent en oneindig loyale begeleider veel aan mijn vorming bijgedragen. Met Hermann von der Dunk onderhield ik eerst de beleefde verhouding van student tot professor en later die van de onderzoeker tot zijn promotor. In de laatste twintig jaar ben ik een goede vriend van Hermann en Gootje geworden, een proces waarin de piano en de fagot een grote rol hebben gespeeld.

De universiteit bestaat niet zonder boeken en studenten. Het blijft een genoegen achter bewonderde boeken steeds weer nieuwe collega's in ons *global village* te leren kennen. Ik ben de universiteit ingerold als docent; jarenlang heb ik studenten als proefkonijn voor ideeën benut. Met hun vragen hebben studenten mij onvermoede suggesties aangereikt en daarvoor wil ik ze vandaag bedanken. Laten we hopen dat de natuurlijke band tussen onderzoek en onderwijs ook in de toekomst de levensader van de universiteit kan blijven.

Mijn vader groeide op aan de Herensteeg, hier schuin tegenover. Ondanks een grote belangstelling heeft hij nooit kunnen studeren. Hetzelfde geldt voor mijn moeder, die tot op hoge leeftijd allerlei cursussen volgde om haar belangstelling te voeden. Mijn ouders zijn al geruime tijd geleden overleden, maar ik zie ze hier vandaag toch voor me. Mijn talrijke broers en zussen zijn zonder uitzondering pijlers van mijn bestaan - een vanzelfsprekende band die eigenlijk nooit is ondermijnd,

waarvoor ik ze vandaag nog eens bedank. Een hartelijk, ruimdenkend, creatief en geleerd alternatief tehuis boden gedurende mijn jeugd regelmatig Truus en Guust van Wesemael: ik ben blij dat Truus hier vandaag aanwezig kan zijn.

Ten slotte, de kleinste en meest intieme kring, waaraan ik de grootste dank verschuldigd ben: mijn vrouw en levensgezellin Mariella, en de twee meest in het oog springende voortbrengselen van onze liefde, Guus en Nol. Jullie vormen elk op zich en samen een voortdurende bron van warmte en inspiratie; van rust, maar ook van pittige discussies en muzikaal vertier.

Ik heb gezegd.

Noten

- * Met dank aan Mariella Duindam die op een vroege versie van deze tekst commentaar gaf en aan Judith Pollmann die in een later stadium allerlei nuttige opmerkingen bij de tekst maakte.
- 1 Ernest Lavisse, *Histoire de France illustrée. Depuis les origines jusqu'à la révolution* (Paris 1918) VII, 1, 63: 'comme le premier président Pomponne de Bellièvre invoque l'intérêt de l'État, il réplique: "l'État, c'est moi"...' Lavisse gaat vervolgens in op het ego van de koning, 'le moi du roi' en geeft het klassieke verhaal over het begin van Lodewijks persoonlijke regering. Voltaire citeerde in zijn geschiedenis van Lodewijk XIV een geheel ander toespraakje, minder onplausibel dan de variant van Lavisse, Voltaire, *Le siècle de Louis XIV*, René Groos, ed. (Paris, s.d.) I, 351-352; zie ook François Bluche, 'Mots historiques', in: *Dictionnaire du grand siècle*, François Bluche, ed. (Paris 1990) 1065-1066.
- 2 Orest Ranum, *The Fronde. A French Revolution 1648-1652* (New York; London 1993), 91.
- 3 Zie over de rol van machthebbers in het verleden de discussie tussen Acton en Creighton, vooral bekend geworden door het citaat van Acton: 'Power tends to corrupt, and absolute power corrupts absolutely', John E.E. Dalberg Acton, 'Acton-Creighton correspondence', in: *Essays on Freedom and Power*, Gertrude Himmelfarb, ed. (London 1956), 335-336, brief van 5 april 1887. Acton noteerde zijn beroemd geworden opmerking in een kritische brief aan zijn collega-historicus Mandell Creighton. Een recent vervolg op deze discussie: Wolfgang Reinhard, 'Staat maken als organisaties Verbrechen? Die Kriminalität der Mächtigen aus der Perspektive der Geschichte der Staatsgewalt', in: *Kriminalität der Mächtigen*, C. Prittwitz, ed. (Baden-Baden 2008) 174-184.
- 4 Marc Bloch, 'Pour une histoire comparée des sociétés européennes', *Revue de synthèse historique*, XLVI (1928) 15-50 ; afgedrukt in *Histoire et Historiens. Textes réunies par Étienne Bloch* (Paris 1995) 94-123, hiervan 97.

- 5 Rousseau nam in zijn *Confessions* al een soortgelijke grap op over 'le pis aller d'une grande princesse', een tekst die werd geschreven toen Marie Antoinette nog ver van Frankrijk was. Zie reconstructie en commentaar in N.N. Barker, '“Let Them Eat Cake”: The Mythical Marie Antoinette and the French Revolution', *The Historian*, 55, 4 (1993) 709-724, en recenter Véronique Campion-Vincent, Christine Shojaei Kawan, 'Marie Antoinette et son célèbre dire : deux scénographies et deux siècles de désordres, trois niveaux de communication et trois modes accusatoires', *Annales historiques de la Révolution française*, 327 (2002) 29-56.
- 6 Zie welsprekende passages in Creighton, 'The teaching of ecclesiastical history' [1885], in: *Historical Lectures and Addresses* (London 1904) 1-28, 8.
- 7 De wikileaks onthullingen van begin 2011 zullen historici weinig hebben verbaasd: zij zijn immers gewend in hun bronnen achteraf de botsing tussen publieke communicatie en geheime besprekingen te reconstrueren - al is dat voor de contemporaine periode door de beperktere toegang tot recent materiaal dikwijls niet mogelijk.
- 8 Zie studies over de (universele) rol van elites: Robert D. Putnam, *The Comparative Study of Political Elites* (Englewood Cliffs NJ 1976); Robert Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens* (Leipzig 1911); Gaetano Mosca, *The Ruling Class*, (New York 1939); Michael Mann, *Sources of Social Power. A history of power from the beginning to AD 1760* (Cambridge 1986); een recent overzicht van modellen over 'distinctie': Jean-Pascal Daloz, *The Sociology of Elite Distinction. From Theoretical to Comparative Perspectives* (Basingstoke 2009).
- 9 Zie bijvoorbeeld de *annual reports* van de organisatie Transparency international, te raadplegen via <http://www.transparency.org/publications/publications>. Over corruptie in het algemeen zie o.a. de klassiekers Carl J. Friedrich, *The pathology of Politics. Violence, Betrayal, Corruption*,

- Secrecy, and Propaganda* (New York etc. 1972); James C. Scott, *Comparative political corruption* (Englewood Cliffs 1972); recent zijn er rond dit onderwerp veel initiatieven en publicaties, zie o.a. Jens Ivo Engels, Andreas Fahrmeir, Alexander Nützenadel, ed. *Geld - Geschenke - Politik. Korruption im neuzeitlichen Europa* (Beihefte der Historischen Zeitschrift) (München 2007).
- 10 Over de participatie van bevolkingen, en hun eigenstandige waarneming van gezagsdragers zie o.a. Jeroen Duindam, 'The Habsburg Court in Vienna: *Kaiserhof* or *Reichshof*?' in: Robert Evans, ed., *The Holy Roman Empire, 1495-1806* (te verschijnen 2011 Brill, Leiden); Jens Ivo Engels, *Königsbilder. Sprechen. Singen und Schreiben über den französischen König in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts* (Bonn 2000); Jutta Schumann, *Die andere Sonne. Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I* (Berlin 2003); een Osmaans perspectief op soortgelijke vragen: Annemarike Stremmelar, *Justice and Revenge in the Ottoman Rebellion of 1703* (Dissertatie Leiden 2007); Suraiya Faruqi, *Another Mirror for Princes. The Public Image of the Ottoman Sultans and its Reception* (Istanbul 2008) Analecta Isisiana, civ.
 - 11 Coryfeeën uit een eerdere generatie zoals E.H. Kossmann, *La Fronde* (Leiden 1954) en A. Th. Van Deursen, *Professions et métiers interdits: Un aspect de l'histoire de la révolution de l'Édit de Nantes* (Groningen 1960) schreven hun dissertaties in het Frans en over de Franse geschiedenis, maar dergelijk grensoverschrijdend onderzoek is onder vroegmodernisten geen regel geworden. Onder leerstoelhouders zijn enkele uitzonderingen, zoals Willem Frijhoff die in zijn eerdere werk Frankrijk onderzocht; M.E.H.N. Mout die de Duitse en Boheemse geleerdenwereld heeft bestudeerd; of P.J.A.N. Rietbergen die o.a. publiceerde over het Pausdom en Europa. 'Overzeese' geschiedenis is als logische uitloper van de geschiedenis van Republiek en VOC beter vertegenwoordigd dan Europese Geschiedenis. Verdergelegen taal- en cultuurgebieden kennen daarnaast een relatief sterke aanwezigheid, zoals Ruslandkunde en Amerikanistiek - maar daarbinnen is dan vooral de contemporaine periode sterk vertegenwoordigd, evenals in de geschiedenis van de internationale betrekkingen. De groep 'Europese' historici onder vroegmodernisten van de diverse historische instituten in Nederland is opmerkelijk beperkt.
 - 12 Eerdere perioden in de geschiedenis sluiten om diverse redenen minder aan bij het nationale raamwerk. Historici van de Oudheid hebben geen 'nationaal' uitgangspunt omdat deze dimensie voor hun periode nauwelijks relevant is; voor een groot gedeelte van de Middeleeuwen geldt hetzelfde, al kan daar de regionale dimensie een sterke rol spelen. Nederlandse vroegmodernisten bestuderen internationale parallellen, maar zij doen dat zelden op grond van archiefonderzoek buiten Nederland; zie bijvoorbeeld de belangrijke bundel Karel Davids, Jan Lucassen, ed., *A Miracle Mirrored: The Dutch Republic in European Perspective* (Cambridge 1995) waarin de Republiek in een breder verband wordt geplaatst.
 - 13 Zie Judith Pollmann, 'Internationalisering en de Nederlandse Opstand', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 124, 4 (2009) 515-535; daarnaast andere bijdragen over internationalisering in dit themanummer.
 - 14 William Beik, *Absolutism and Society in Seventeenth-Century France. State Power and Provincial Aristocracy in Languedoc*. (Cambridge 1985); Roger Mettam, *Power and Faction in Louis XIV's France* (Oxford; New York 1988); een vroege Franse toevoeging: Daniel Dessert, *Argent, pouvoir et société au grand siècle* (Paris 1984). Vanaf de jaren 1990 was de revisionistische benadering dominant in Engelstalige literatuur; zie voor talrijke titels Duindam, *Vienna and Versailles. The Courts of Europe's Dynastic Rivals 1550-1780* (Cambridge 2003). In het laatste decennium werden Franse reacties talrijker: zie bijvoorbeeld Katia Béguin, *Les princes de Condé. Rebelles, courtisans et mécènes dans la France du grand siècle* (Paris 1999); Olivier Chaline, *Le règne de Louis XIV* (Paris 2005). Het is type-

rend dat ook de aanval op het revisionisme begon in de Engelstalige literatuur, zie John J. Hurt, *Louis XIV and the Parlements: the Assertion of Royal Authority* (Manchester 2002).

- 15 Robert J.W. Evans, *The Making of the Habsburg Monarchy 1550-1700. An Interpretation* (Oxford 1979); een beeld van de bredere voortzetting is te vinden in o.a. *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigma*, Petr Mat'a, Thomas Winkelbauer, ed. (Stuttgart 2006) *Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa*, Band 24; Winkelbauer, *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter* (Wenen 2003).
- 16 Zie overzicht en discussie in Heinz-Gerhard Haupt, Jürgen Kocka, ed., *Geschichte im Vergleich* (Frankfurt; New York 1996); Jürgen Osterhammel, 'Sozialgeschichte im Zivilisationsvergleich. Zur künftigen Möglichkeiten komparativer Geschichtswissenschaft', *Geschichte und Gesellschaft*, 22 (1996) 147-164; Theda Skocpol, Margaret Somers, 'The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry', *Comparative Studies in Society and History*, 22, 2 (1980), 174-197; T. Skocpol, ed., *Vision and Method in Historical Sociology* (Cambridge 1984); D. Smith, *The Rise of Historical Sociology* (Cambridge 1991).
- 17 Marc Bloch, *Les Rois thaumaturges. Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale, particulièrement en France et en Angleterre*, (Strasbourg 1924); Marc Bloch, 'Comparaison', *Revue de synthèse historique*, XLIX (1930) 31-39 en Bloch, 'Pour une histoire comparée'.
- 18 H. Brugmans, *Bestaat er een Europese geschiedbeschouwing?* (Den Haag z.j.); H. Brugmans, *Europa en het vaderland. Een culturele benadering* (Den Haag 1959). Met dank aan dr. Joop Koopmans voor deze verwijzing.
- 19 Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie* (Tübingen 1922). Norbert Elias borduurde voort op de typologie van machtsvormen in Weber, en bood een uitgekristalliseerde analyse van evenwichts- en competitie-mechanismen aan het Franse

hof, zie Norbert Elias, Elias, Norbert, *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie. Mit einer Einleitung: Soziologie und Geschichtswissenschaft* (Darmstadt; Neuwied 1969); daarnaast is Elias' bredere studie over staatsvorming en civilisatie van belang: Elias, *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und Psychogenetische Untersuchungen. I: Wandlungen des Verhaltens in den weltlichen Oberschichten des Abendlandes. II: Wandlungen der Gesellschaft. Entwurf zu einer Theorie der Zivilisation* (Bern 1969). Overigens beperkt Elias zich in *Die höfische Gesellschaft* tot Frankrijk - van vergelijking is geen sprake. Latere navolgers van Weber: Michael Mann, *Sources of Social Power. A history of power from the beginning to AD 1760* (Cambridge 1986); S.E. Finer, *The History of Government. III. Empires, Monarchies and the Modern State* (Oxford 1997); T. Skocpol, *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China* (New York 1979); Charles Tilly, *Coercion, capital, and European states, AD 990-1990* (Cambridge Mass. 1990); Tilly, *Big structures, large processes, huge comparisons* (New York 1983); Thomas Ertman, *Birth of the Leviathan: building states and regimes in medieval and early modern Europe* (Cambridge 1997); Jack A. Goldstone, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World* (Berkeley 1991); Victoria Tin-bor Hui, *War and State Formation in Ancient China and Early Modern Europe* (Cambridge 2005).

- 20 John Elliott, *National and Comparative History. An inaugural lecture delivered before the University of Oxford on 10 May 1991* (Oxford 1991), 15. In 2009 onderstreepte de British Academy de betekenis van talenkennis en de uitholling daarvan, zie 'Language matters. A position paper' 3 June 2009: <http://www.britac.ac.uk/reports/language-matters/press-release.cfm>. Overigens blijft in de thans modieuze vormen van 'transnationale' geschiedenis en 'histoire croisée' het probleem van taalbeheersing bepalend: vergelijking zonder onderzoek in primaire bronnen buiten het eigen taalgebied wordt al snel gere-

- duceerd tot het recyclen van clichés uit de literatuur. Zie over deze stromingen onder andere Jürgen Osterhammel, ‘Transnationale Gesellschaftsgeschichte: Erweiterung oder Alternative?’, *Geschichte und Gesellschaft*, 27 (2001) 464-479; Michael Werner, Bénédicte Zimmermann, *De la comparaison à l’histoire croisée* (Paris 2004) Le Genre humain 42; Werner, Zimmermann, ‘Beyond Comparison. Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity’, *History and Theory*, 45, (2006) 30-50.
- 21 John H. Elliott, *Richelieu and Olivares* (Cambridge 1984); Elliott, *Empires of the Atlantic World: Britain and Spain in America 1492-1830* (New Haven 2007).
 - 22 Zie Jeroen Duindam, *Vienna and Versailles*, en Duindam, ‘Die Habsburgermonarchie und Frankreich: Chancen und Grenzen des Strukturvergleichs’, in: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigma*, Petr Mat’a, Thomas Winkelbauer, ed. (Stuttgart 2006) Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, Band 24, 43-61, daarnaast een puntsgewijze samenvatting met allerlei kwantitatieve gegevens: Jeroen Duindam, ‘Vienna and Versailles. Materials For Further Comparison and Some Conclusions’, in: *zeitenblicke* 4 (2005), Nr. 3, [13.12.2005], URL: http://www.dipp.zeitenblicke.de/2005/3/Duindam/index_html. Een verwante thematische inperking en onderzoeksmethode valt te zien in Cédric Michon’s vergelijkende studie uit 2008, *La Crosse et le Sceptre. Les prélats d’État sous François Ier et Henri VIII* (Paris 2008), die de rol van hoge geestelijken rond Hendrik VIII en Frans I in Engeland en Frankrijk systematisch in beeld brengt.
 - 23 De geschiedenis van transfer en connecties heeft vorm gekregen in een regionaal perspectief in navolging van Fernand Braudels studie over de Middellandse Zee, maar ook in thematische richting (stromingen in religie, wapentuig, zilver), zie o.a. Braudel, *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l’époque de Philippe II* (Paris 1949); K.N. Chaudhuri, *Asia before Europe: economy and civilisation of the Indian Ocean from the rise of Islam to 1750* (Cambridge 1990); C. King, *The Black Sea. A history* (Oxford 2004); Christopher E. Beckwith, *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present* (Princeton 2009); Sanjay Subrahmanyam, *Explorations in Connected History: Mughals and Franks* (Oxford 2005).
 - 24 Zie de klassieker van William H. McNeill, *The Rise of the West: A History of the Human Community* (Chicago 1963), McNeill’s eigen terugblik uit 1998: ‘World History and the Rise and Fall of the West’, *Journal of World History*, 9, 2 (1998), 215-236 en de samenvatting van recent werk in Jack Goldstone, *Why Europe? The rise of the West in world history, 1500-1850* (New York 2008).
 - 25 Thomas Kaiser, ‘The Evil Empire? The Debate on Turkish Despotism in Eighteenth-Century French Political Culture’, *Journal of Modern History*, 72, 1 (2000), 6-34; zie de even bizarre als inspirerende studie van Karl A. Wittfogel, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power* (New Haven 1957) en de uiterst kritische bespreking daarvan door Arnold Toynbee, *American Political Science Review*, 52, 1. (1958) 195-198. Andere literatuur over ‘oosters despotisme’ in Kaiser, ‘Evil Empire’.
 - 26 Zie recente vergelijkende bundels op dit terrein Anthony J.S. Spawforth, ed., *The Court and Court Society in Ancient Monarchies* (Cambridge 2007); in 2011 te verschijnen: Jeroen Duindam, Tülay Artan en Metin Kunt, ed., *Royal courts in dynastic states and empires: a global perspective* (Brill Leiden en Boston 2011) Rulers & Elites vol. 1.
 - 27 *Journal de Jean Héroard sur l’enfance et la jeunesse de Louis XIII 1601-1628*, E. Soulié, E. de Barthélemy, ed. (Paris 1868) I-II, I, 255-257, 12 april 1607; II, 237, 17 oktober 1619.
 - 28 Jonathan Spence, *Emperor of China. Self-portrait of Kang-Hsi* (New York 1974) 145-150.
 - 29 Clifford Geertz, *Negara. The theatre-state in nineteenth-century Bali* (Princeton 1980) 130; zie ook Geertz, ‘Centers, kings, and charisma: reflections on the symbolics of power’ in: *Local knowledge. Further essays in interpretive anthropology* (New York 1983), 121-146.

- 30 Jack Goody, *Succession to high office* (Cambridge 1966); Joseph Fletcher, 'Turco-Mongolian Monarchic Tradition in the Ottoman Empire', *Harvard Ukrainian Studies*, 3-4, 1 (1979-1980) 236-51; Patricia Ebrey, 'Succession to High Office: The Chinese Case', in: *Culture, technology and history: Implications of the anthropological work of Jack Goody*, David R. Olson, Michael Cole ed. (Erlbaum 2006) 49-71; over vele hier genoemde aspecten: Evelyn Rawski, *The Last Emperors. A Social History of Qing Imperial Institutions* (Berkeley; Los Angeles 1998); Rhoads Murphey, *Exploring Ottoman Sovereignty. Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household 1400-1800* (London; New York 2008); N. Vatin, G. Veinstein, *Le Sérail ébranlé. Essai sur les morts, dépositions et avènements des sultans ottomans, XIVe-XIXe siècle* (Paris 2003); Andrew Eisenberg, *Kingship in Early Medieval China* (Leiden; Boston 2008).
- 31 Conflicten tussen groepen rond het dynastieke machtscentrum roepen associaties op met structurele spanningen tussen leden van de uitvoerende en de wetgevende c.q. controlerende macht, tussen politiek verantwoordelijken en hun ambtelijke staven, tussen verschillende ministeries en diensten die onderling om middelen concurreren - en op een basaal niveau eenvoudig tussen ambitieuze figuren.
- 32 Zie o.a. Gülru Necipoglu, *Architecture, Ceremonial, and Power. The Topkapi Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Cambridge Mass, London 1991); Beatrice S. Bartlett, *Monarchs and Ministers: The Grand Council in Mid-Ch'ing China, 1723-1820* (Berkeley; Los Angeles 1994).
- 33 Ook hoge edelen in Europa moesten soms toezien hoe kamerdienaren of maitresses de toegang tot de heerser monopoliseerden. De verhoudingen liggen niettemin anders, omdat edelen zich tot diep in de zeventiende eeuw verheven konden voelen boven bestuurders, en omdat zij door hun hoffuncties toegang hadden tot de heerser. Zie over de favoriet o.a. John Elliott, L. Brockliss, ed., *The World of the Favourite* (New Haven 1999); Michael Kaiser, Andreas Pečar, ed. *Der zweite Mann im Staat: Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten im 17. und 18. Jahrhundert* (Berlin 2003) *Zeitschrift für historische Forschung*, Beiheft 32; Jan Hirschbiegel, Werner Paravicini, ed., *Der Fall des Günstlings: Hofparteien in Europa vom 13. bis zum 17. Jahrhundert* (Stuttgart 2004).
- 34 Zie o.a. twee bundels over vrouwen aan het hof: Clarissa Campbell Orr, ed., *Queenship in Europe 1660-1815: the Role of the Consort* (Cambridge 2002); Anne Walthall, ed., *Servants of the Dynasty. Palace Women in World History* (Berkeley; Los Angeles 2008); daarnaast de oudere belangrijke studie van Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem. Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (Oxford 1993).
- 35 Tegen 1800 waakten in China zo'n 35.000 ambtsdragers over een bevolking van 300 miljoen zielen; zie hierover bijvoorbeeld Benjamin A. Elman, 'The social roles of literati in early to mid-ch'ing', in: *The Cambridge History of China*, 9, 1 *The Ch'ing Empire to 1800* (Cambridge 2002) 360-427, hiervan 384. Elman noemt voor 1500 20.400 posities voor examenlicentiaten, voor 1625 24.680, en gaat uit van een iets sterkere groei in de achttiende eeuw, hij verwijst daarvoor ook naar Susan Naquin, Evelyn Rawski, *Chinese society in the eighteenth century* (New Haven 1987) die op 224-225 de groei benadrukken; William Skinner, 'Introduction: Urban development in Imperial China', in: *The City in Late Imperial China*, G.W. Skinner, ed. (Stanford 1977) 21 wees eerder juist op een geleidelijk verminderen van de bestuurders in verhouding tot de bevolking en de omvang van het territorium vanaf de Han dynastie tot en met de Qing. R. Kent Guy, *Qing Governors and their Provinces. The evolution of territorial administration in China 1644-1796* (Seattle; London 2010) noemt enerzijds de groei en systematisering van bestuur onder de Qing (35, 43), maar wijst anderzijds op de neiging van Qing keizers redundante posities uit de Ming-bureaucratie weg te strepen (52, 56).
- 36 Zie een discussie over Webers visie op patrimonialisme in China en Europa: Gary G. Hamilton, 'Patriarchalism

in Imperial China and Western Europe: A Revision of Weber's Sociology of Domination', *Theory and Society*, 13, 3 (1984) 393-425; Otto B. Van der Sprenkel, 'Max Weber on China', *History and Theory*, 3, 3 (1964) 348-370.

- 37 Zie voor Chinese maatregelen (laws of avoidance of *hui-pi*) tegen 'patrimonialisering' van ambten bijvoorbeeld Charles O. Hucker, *A Dictionary of Official Titles in Imperial China* (Stanford 1985) 5, 263, 397-8; Robert M. Marsh, 'Bureaucratic Constraints on Nepotism in the Ch'ing Period', *The Journal of Asian Studies*, 19, 2 (1960), 117-133, 130-131 noot 42; William T. Rowe, *China's Last Empire. The Great Qing* (Cambridge MA 2009) 47. De recente studie van R. Kent Guy, *Qing Governors and their Provinces* geeft een magistraal overzicht van ontwikkelingen in laat-keizerlijk China, al leunt zijn vergelijkende conclusie op gedateerde literatuur over de Europese situatie. Zie over de Osmanen o.a. Metin Kunt, *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650* (New York 1983).
- 38 Zie Jean Boutier, e.a., *Un tour de France royal : le voyage de Charles IX (1565-1566)* (Paris 1984) en tal van andere werken over 'Reisekönigtum' binnen en buiten Europa, zoals bijvoorbeeld Michael G. Chang, *A Court on Horseback. Imperial Touring & the Construction of Qing Rule, 1680-1785* (Cambridge Mass; London 2007); Thomas T. Allsen, *The Royal Hunt in Eurasian History* (Philadelphia 2006); Philippe Salvadori, *La Chasse sous l'Ancien Régime* (Paris 1996).
- 39 Zie een verwante maar veel uitvoerigere uiteenzetting over vergelijking van dynastieke centra, Jeroen Duindam, 'Dynastic centres in Europe and Asia: a layout for comparison', *ejournal Heidelberg papers in South Asian and Comparative Studies* (2009) URN: urn:nbn:de:bsz:16opus96303 URL: <http://www.ub.uniheidelberg.de/archiv/9630>.

